

Деякі проблеми охорони тварин на Україні

Охорона звірів і птахів

З цими тваринами ми зустрічаємося практично щодня. Вони трапляються не тільки в лісі, полі чи на луках, а й у населених пунктах. Значення птахів і звірів у житті людини велике і різноманітне. Мисливсько-промислові види використовуються в їжу, для добування хутра, шкір, різних частин тіла — рогів, залоз і т. д. Тварини знищують безліч шкідників сільського і лісового господарства, переносників небезпечних інфекційних хвороб. Деякі види відіграють важливу роль у відтворенні лісових багатств. Наприклад, сойка восени робить запаси із жолудів. Деяка частина їх не дістається ні птахам, ні гризунам. Ці жолуді проростають, даючи початок новому поколінню дубів.

Завдяки діяльності сойок молоді дубки можна побачити далеко від найближчого дубового лісу.

З другого боку, чимало звірів і птахів самі заподіюють шкоду народному господарству, насамперед мишовидні гризуни, хижаки, рибоїдні звірі тощо. Деякі види теплокровних тварин причетні до так званих біопошкоджень. Варто згадати хоча б прогризені пацюками електричні кабелі або зіткнення літаків з птахами тощо.

Це лише деякі штрихи з багатокольорової картини взаємовідносин ссавців і птахів з людиною. Крім того, не все можна виразити через економічні показники. Як оцінити пісню солов'я або граціозні стрибки грайливої білки у міському парку? Один французький природодослідник якось сказав, що без орлів найкращі гори залишаться просто ландшафтом. І справді, чи можна собі уявити весняне поле без пісні жайворонка, бліде осіннє небо без журавлиного клину? Наші ліси, поля, луки стануть просто мертвим простором, коли зникнуть їх пернаті і чотириногі мешканці.

Раніше тварин було прийнято ділити на шкідливих і ко-

рисних. Цей поділ дуже відносний, а з наукової точки зору взагалі позбавлений змісту. Одні і ті самі тварини залежно від конкретних умов можуть приносити користь і завдавати шкоди. Так, шпак, вигодовуючи пташенят навесні, знищує велику кількість комах-шкідників. Але восени великі зграї цих птахів нападають на сади та виноградники, завдаючи значних збитків. То ж до якої групи віднести шпака?

А ось інший приклад. Яструба великого вважають найпершим ворогом мисливського господарства. Та якось в одному з його гнізд поблизу Києва ми знайшли рештки шести мишей і пацюка. От тобі й шкідливий хижак!

Якщо ж відірватися від конкретних утилітарних інтересів людини, то про шкоду і користь говорити просто не доводиться. У Природі немає рідних дітей та пасинків. Усі види тварин і рослин становлять єдиний складний живий механізм, що функціонує за своїми законами. Вид-хижак не завдає ніякої шкоди виду-жертві в цілому, знищуючи окремих його представників. Навпаки, будь-який вид живих істот, позбавлений пресингу, швидко деградує, чисельність його спочатку швидко зростає, а потім так само стрімко падає.

Виходячи з цього не варто говорити про охорону лише “корисних” тварин. Треба зберегти кількісне багатство та якісну різноманітність тваринного світу в цілому.

Усього на Україні зареєстровано близько 400 видів птахів (враховуючи залітних) і 108 видів ссавців. За останні століття фауна регіону зазнала значних змін. Чисельність багатьох видів значно скоротилася, дев'ять видів ссавців та п'ять видів птахів зовсім перестали зустрічатися на території України. Це тюлень-монах, тарпан, кулан, тур, сайгак, соболь, росомаха, степова сіноставка, заєць-біляк, біла куріпка, кречітка, тонкодзьобий кроншнеп, стерв'ятник, степовий орел. З них два види — тарпан і тур — повністю знищені людиною.

Дикий кінь тарпан колись був значно поширений у Європі. Степовий підвид населяв степову та лісостепову смуги Східної Європи від Пруту до Уралу. Ще в XVI ст. табуни диких коней зустрічалися на півдні сучасної Київської області. Лісовий тарпан жив у лісах Польщі, Білорусі, Німеччини та Литви. Коні трималися великими табунами по кілька десятків, а то й сотень голів. Табун розпадався на невеликі “сімейні” угруповання з одного жеребця та його “гарему”. Косяки тарпанів

трималися на відкритих просторах степів і кочували з місця на місце, пересуваючись переважно проти вітру.

Дикі коні здавна були об'єктом полювання. Їх м'ясо використовували у їжу, із шкір шили одяг. Зловити степових коней було надзвичайно важко. Вони були дуже прудкими і витривалими, жоден домашній кінь не міг їх надгогнати. Козаки й татари полювали на тарпанів, як правило, взимку. Вони заганяли їх до крутої балки, де коні загрузали в глибокому снігу. Тут їх ловили арканами. Більшість убивали рогатинами. Небагатьох спійманих тарпанів удавалося приручити настільки, що їх можна було запрягати у важкий візок. Дикі коні могли перевозити більший вантаж, ніж домашні. Коли тих і других запрягали поряд, тарпани ставали сумірнішими.

Почалося освоєння степів, і дикі коні почали заважати. Вони випотували та поїдали посіви, відбивали домашніх кобил та нападали на жеребців. Переселенці вели з тарпанами нещадну боротьбу. На них уже не просто полювали, а цілеспрямовано знищували. Відіграло свою роль у вирішенні долі диких коней і розорювання степів.

Способи полювання на тарпанів були по-справжньому варварськими. Їх заганяли в пастки, утворені довгими, в кілька верст, мотузковими загородами, що сходилися на клин. Коні бігли вздовж них, а коли доходили до вершини велетенського кута, їх стріляли. Взимку табуни тарпанів заганяли на слизький лід річок або в глибокий сніг. Там вони були безпорадними. Дуже багато диких коней загинуло надзвичайно багатосніжної зими 1812/13 р. При переслідуванні косяк невідступно мчав за ватажком. Та варто було його вбити, як коні розбігалися в різні боки і ставали легкою здобиччю. Цим також користувалися переселенці. У 20-х роках XIX ст. один поштмейстер кілька діб удень і вночі переслідував табун з 20—30 тарпанів. Нарешті, вони так знеслили, що їх загнали у загороду і всіх перебили.

У 30-х роках XIX ст. невеликі табуни тарпанів ще зустрічалися в окремих місцях від Південного Бугу до Манича. Але нещадна війна проти них тривала, і невдовзі дикі коні залишилися тільки у Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах тодішньої Катеринославської губернії. Ці місця тривалий час залишалися майже не заселе-

ними, бо знаходилися на межі між татарськими племенами і Росією. Коли царський уряд приєднав Крим, то вивів усі ногайські племена з Дніпровського та Мелітопольського повітів. Іншого ж населення там було небагато. Селяни займались переважно вівчарством, тому цілина була мало розорана.

Зрештою від численних стад тарпанів залишилися тільки два невеликі табуни, але незабаром і вони перестали існувати. Поодиноких коней ще зустрічали до 70-х років минулого століття. У природі з ними було покінчено. Мов останні жарини колись горячого вогню, жевріли ще подекуди тарпани в неволі. Остання іскорка погасла у 1918 р., коли в стайні кінного заводу біля Миргорода помер старий жеребець. Від тарпана нам залишилися лише деякі географічні назви: річка Конка, її ліва притока Жеребець, найменування різних місцевостей та балок.

Предок великої рогатої худоби — тур в історичні часи був поширений від Північної Африки до Північної Європи та від Близького Сходу до Тихого океану. Збереглися численні єгипетські фрески, де зображене полювання на турів. Та в Єгипті тура винищили ще за 2400 років до нашої ери. За 600 років до нашої ери він зник у Месопотамії. В Європі тури жили значно довше — до XII—XIV ст. вони ще траплялися у глухих лісах Західної та Центральної Європи. Найдовше збереглися дикі бики у Польщі і Литві. Останнє стадо їх жило у Яктарівському королівському лісництві — за 50 км на південний захід від Варшави. 1564 р. там ще налічувалося 38 турів. До 1602 р. їх залишилося всього чотири, а після 1620 р. — лише одна стара туриця. Вона загинула 1627 р.

Це був велетенський дикий бик чорної або гнідої масті з великими загнутими наперед рогами і світлим “пасом” уздовж спини. Дорослий самець міг досягати в холці майже 2 м висоти і маси 800 кг. Корови були дещо менші і відрізнялися від биків рудувато-бурым забарвленням. Населяли тури лісову та лісостепову місцевість, зустрічалися і в гірських лісах. Поширення тура на Україні можна якоюсь мірою простежити за географічними назвами, пов’язаними з цим звіром. Лише населених пунктів таких кілька десятків: Тур, Турівка, Тур’ї Ремети, Турове і т. д. Найбільше подібних назв у північно-західних районах. А зустрічаються вони аж до південної смуги

Лісостепу. До речі, з усіх назв населених пунктів України, що походять від тварин, найбільше зв'язано саме з туром.

До повного знищення тура призвели полювання та вирубування і освоєння лісів. Цей сильний і небезпечний звір, що міг добре постояти за себе, здавна був традиційним об'єктом князівських ловів. Про його могутню силу говорять хоча б деякі спогади сучасників. Так, Володимир Мономах у своєму "Поученні дітям" писав, що тур підняв його на роги разом з конем. У середні віки тур як цінний мисливський звір спеціально охоронявся у деяких приватних володіннях. Зокрема, польський граф Мазовецький влаштував полювання на диких биків лише для найбільш знатних гостей.

Кулан зустрічався на Україні ще в XII—XIII ст. До 1870 р. у межиріччі Південного Бугу, Дніпра і Дону можна було зустріти сайгака. Освоєння степів та полювання призвели до повного зникнення їх на Україні.

Соболь був промисловим звіром Київської Русі, хутро якого дуже цінилося. Нині він зберігся лише у глухій тайзі Сибіру. Степовий орел був колись звичайним птахом Дикого Поля. Та до 1950 р. залишилося всього кілька пар. Останній раз степові орли гніздилися у Асканії-Новій у 1980 р.

Чисельність багатьох звірів і птахів значно скоротилася за останні два століття. Залишилися лічені пари таких птахів, як беркут, скопа, орлан-білохвіст, чорний гриф, білоголовий сип, хохітва, огар. Із звірів на межі зникнення в регіоні знаходиться лісовий кіт, перегузня, трипалий земляний заець, хохла.

Які ж фактори негативно впливають на чисельність звірів та птахів в умовах України? Насамперед, безсумнівно, руйнування середовища існування. Разом із цілиними степами зникло багато їх мешканців — сіноставка, кречітка, степовий орел. Дуже знизилася чисельність бабаків, сліпаків, дрохв, хохітви, степового журавля та ін. Вирубування старих лісів поставило у тяжке становище багатьох великих звірів і птахів. Передусім тих, хто влаштовує своє житло на гілках великих дерев чи в їх дуплах або оселяється у глухих, важкодоступних ділянках: чорного лелеку, глухаря, пугача, лісового kota тощо.

Негативно впливає також господарська діяльність у

лісах — вирубування сухою, дуплистих дерев, розрідження молодняка та чагарників. Осушення боліт зумовило значне скорочення чисельності сірого журавля. Колись цей птах був дуже поширений на болотах Лісостепу і навіть Степу, тепер же за межами Полісся він гніздиться дуже рідко. Негативно впливають на тварин забудова місцевості, прокладання доріг, електроліній, трубопроводів. Усього, за даними “Всесвітньої стратегії охорони природи”, руйнування та деградація місць проживання загрожує існуванню 102 видів птахів і 153 видів ссавців.

Значної шкоди тваринному світу завдає добування тварин людиною як об’єктів полювання або для колекцій. Воно загрожує 121 виду ссавців та 53 видам птахів. Хижацький перепромисел у недалекому минулому призвів до повного зникнення на Україні чотирьох видів копитних і соболя, поставив на грань вимирання зубра, став причиною значного скорочення чисельності білих чапель, лебедів. Нині браконьєрство може бути серйозною загрозою для нечисленних видів. Справа ускладнюється ще й тим, що часто мисливці просто не розрізняють види, що охороняються. Так, червоновола казарка, що у невеликій кількості зимує на узбережжі Чорного моря, іноді потрапляє під постріл поряд з іншою пернатою дичиною.

Окремо слід сказати про знищення людиною тварин з метою захисту сільськогосподарських рослин, свійських тварин і об’єктів промислу. Насамперед уже згадувана боротьба з “шкідливими хижаками”, яка хвилями прокотилася в XVIII—XIX ст. по Європі. Зрозуміло, що до шкідливих були віднесені всі пернаті, хто мав дзьоб гачком та лапи з пазурами. Ця кампанія тривала і в XX ст. Знищення хижих птахів було закріплено відповідними положеннями мисливського законодавства і стимулювалося матеріально. На території Черкаської області тільки з 1961 по 1969 р., за даними облради УТМР, було відстріляно понад 10 тис. хижих птахів. За підрахунками орнітолога В. І. Стригунова, у лісостепових районах Середнього Дніпра щороку знищували близько 3,4 тис. хижаків. А в цілому по колишньому СРСР до середини 60-х років — 100—150 тис. хижаків, з котрих, як показав спеціальний аналіз здаваних для одержання премії лапок, 70—80 % припадало на корисних для людини канюків, лунів, осоїдів,

дрібних соколів. На Україні відстріл хижих птахів було заборонено лише в 1969 р.

Які ж наслідки цієї кампанії? Чомусь не стало більше ні хліба, ні дичини, ні дрібних співочих птахів. Зате з 34 видів денних хижих птахів, що зустрічаються на Україні, третина потрапили до Червоної книги.

І по цей день, незважаючи на заборону переслідування, пряме знищення людиною залишається головною небезпекою для пернатих хижаків. Під час проведення в 1989 р. “Року орлана-білохвоста” було зроблено спеціальний аналіз причин загибелі хижих птахів у регіоні. Як виявилось, близько 80 % припадає на відстріл, причому знищуються всі види без розбору. Приблизно п'яту частину відстрілюваних хижаків занесено до Червоної книги.

Інший приклад сумних наслідків широкомасштабної кампанії по боротьбі з “шкідливими” тваринами — ховрахи. Ще кілька десятків років тому доброю і благородною справою для піонерських загонів вважалося знищення цих гризунів на полях. І ось уже європейський ховрах — кандидат на включення до другого видання Червоної книги України. До речі, місце ховрахів на полях нині зайняли миші та полівки. Крім того, зникнення ховрахів підірвало кормову базу степового орла і могильника, для яких ці звірки були основою живлення.

Негативний вплив на місцеву фауну мають інтродуковані види та здичавілі свійські тварини. Конкуруючи за їжу та сховища, вони знищують місцеві види або руйнують середовище їх існування. Так, ондатра займає нірки хохулі, американська норка місцями витісняє європейську.

До погіршення кормової бази призводить і господарська діяльність людей. Це може відбуватися як внаслідок прямого знищення об'єктів живлення (випадок із ховрахами), так і за рахунок необоротних змін у навколишньому середовищі (осушення боліт і лук, розорювання цілини, забруднення водойм і т. д.). Надмірне захоплення меліорацією на Поліссі значно погіршило умови існування багатьох видів птахів — чорного та білого лелек, змієїда, сірого журавля тощо. У Західній Європі одним з першочергових завдань по охороні білого лелеки, чисельність якого швидко скорочується, є відновлення втрачених кормових біотопів — невеликих калюж, ставків,

боліт тощо. Наприклад, у 1988—1990 р. у колишній НДР проходила акція “Допоможіть лелеці” по створенню нових кормових угідь для цього птаха.

Для деяких тварин, передусім ссавців, важливим негативним фактором є так зване випадкове здобування при промислі інших тварин. Так, хохуля нерідко потрапляє до ставних знарядь лову риби і гине в сітях, вершах, ятерях. Промисловий лов риби ставними сітями на Чорному морі значної шкоди завдав тюленю-монаху. Лісовий кіт іноді гине під час відстрілу здичавілих домашніх котів.

Останнім часом дедалі більшого значення набуває хімічне забруднення навколишнього середовища. Воно найбільш небезпечне для хижих тварин, які перебувають на вершинах так званих ланцюгів живлення. Пестициди, продукти їх розпаду, важкі метали, радіонукліди мають здатність нагромаджуватись у цих ланцюгах, від ланки до ланки концентрація їх збільшується, досягаючи, нарешті, небезпечних для організму величин. Як це відбувається і до чого може призвести, добре видно на історії сокола сапсана. Горезвісний ДДТ ніколи не застосовували безпосередньо для знищення птаха, але він врешті-решт вдарив саме по ньому. ДДТ труїли комах-шкідників на полях. Їх поїдали комахоїдні птахи, нагромаджуючи отруту в своєму організмі. Цих птахів ловили соколи. І вже у них ДДТ та продукти його розпаду спричинювали порушення кальцієвого обміну в організмі. Шкаралупа яєць ставала значно тоншою, ніж у нормі, і нерідко не витримувала маси птаха, що сідав насиджувати яйця. Деякий час здавалося, що сапсан приречений. Лише заборона використання ДДТ та деяких інших найбільш небезпечних пестицидів допомогла дещо виправити становище.

Слід згадати також і так званій фактор турбування. Дія його особливо проявляється у період розмноження. Дедалі менше залишається місць, де обережні тварини могли б вільно вивести потомство. Досить потурбувати біля гнізда під час відкладання яєць та їх насиджування чорного лелеку чи іншого “відлюдькуватого” птаха, як гніздо буде покинуте. Іноді досить злякати насиджуючого птаха в гнізді або порушити обстановку біля нього, щоб воно було незабаром зруйноване хижакami чи воронами. Негативно впливає також турбування птахів на місцях зимівлі чи відпочинку під час

перельотів. Змушені перелітати з місця на місце, вони витрачають зайву енергію і поступово слабнуть. Зграї сірих журавлів, що готуються до відльоту, мають постійні місця ночівлі. Як правило, це великі болота або луки. Та варто з'явитися там ввечері людям, як журавлі змушені шукати собі інше місце. А нині знайти зручне і безпечне місце відпочинку не так легко.

Які ж шляхи збереження видової різноманітності та чисельності звірів і птахів? Насамперед необхідно зберегти природне середовище їх існування. Якщо залишилися придатні для проживання місця, тварини можуть з часом поселитися і в місцях, де давно зникли. Так, останнім часом після значного скорочення чисельності знову почав розселятися чорний лелека. З'явилися у місцях, де були колись знищені, білі чаплі та лебеді. Якщо ж тварини будуть збережені в зоопарках чи іншим шляхом, але не залишиться місць, де вони можуть жити в природі, то це вже буде лише живий макет виду. Отже, необхідно створювати природоохоронні території — заповідники, національні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища.

Під охорону слід брати не тільки місця розмноження, а й місця зимівлі та відпочинку на шляхах міграцій. Без цього зусилля будуть марними. Поки що мережа природоохоронних територій у нашій країні недостатньо виконує функції охорони рідкісних видів тварин. Наприклад, чорний лелека та сірий журавель охороняються на гніздуванні лише в одному заповіднику — Поліському, орлан-білохвіст — у “Дунайських плавнях”. У жодному заповіднику немає гнізд скопи, беркута, орла-могильника, хохітви, дрохви. Хохуля охороняється лише в одному заказнику на середній течії Сейму в Сумській області.

Інший важливий захід — розробка дійового законодавства. Якось традиційно склалося, що головна увага приділяється мисливсько-промисловим видам. Останнім часом проявляється турбота про види, занесені до Червоної книги. Решта ж звірів і птахів залишаються без уваги. Хоч і прийнятий Закон “Про охорону і використання тваринного світу”, але підзаконні акти розроблені слабо. Через те він подекуди залишається декларацією.

Законодавчі заходи, навіть без інших робіт по охороні, можуть сприяти відновленню чисельності певних видів. Так,

знову зросла чисельність лося, оленя, білих чапель, лебедів, яка була значно підірвана на початку століття.

Дуже велике значення має пропагандистська та роз'яснювальна робота серед населення. Її роль важко переоцінити для тварин, до яких ставлення з боку людей традиційно негативне: хижаків, сов, кажанів тощо. Усі вживані заходи можуть бути зведені нанівець без підтримки місцевого населення. Іноді самі лише забобони або незнання тварин призводять до їх загибелі. Наприклад, відомі випадки руйнування гнізд чорного лелеки через те, що їх приймали за яструбині.

У сучасних умовах багатьом видам тварин уже важко жити без підтримки з боку людини, тому потрібна робота по оптимізації умов їх існування — побудова штучних гнізд, підгодівля та ін.

Для тварин, що перебувають на межі зникнення, найбільш радикальним заходом є штучне розведення в неволі. Ця робота або ведеться в діючих зоопарках, або ж створюються спеціальні розплідники, станції по розведенню. Таким шляхом були врятовані від вимирання зубр, олень Давіда, гавайська казарка, кінь Пржевальського тощо.

Розведення рідкісних тварин з наступним випуском у природу нині широко практикується в багатьох країнах світу. Завдяки цьому було відновлено популяцію білого лелеки у Швейцарії, де він перестав гніздитися в 1949 р. Останнім часом дедалі більше створюється спеціалізованих центрів по розведенню певних видів чи груп тварин. Найбільш відомі з них розплідник по розведенню різних видів гусеподібних у Слімбриджі (Англія), по розведенню журавлів у Патуксенті (США), хижих птахів у Корнельському університеті та Едмонтоні (Канада). У Німеччині створена ціла мережа станцій, що займаються розведенням та випуском певних видів птахів — білих лелек, хижаків, пугачів тощо. У нас також починають створювати подібні центри. Зокрема, розплідник по розведенню журавлів є в Окському заповіднику, зубрів — у Біловезькій Пущі, джейранів — у Середній Азії.

На Україні, однак, досі ще немає жодного подібного закладу.

Частупним кроком після організації розведення рідкісних тварин в неволі є відновлення зниклих у природі популяцій або штучне їх підтримання шляхом випуску популяцій із вкрай

низькою чисельністю, що вже не можуть відновитися самостійно. У найпростішому випадку це розселення тварин з місць, де їх порівняно багато. Так велися роботи по реакліматизації зубра, бобра, плямистого оленя. У 30-ті роки на Україні проводилося розселення хохулі, але, на жаль, звірки в нових місцях не прижилися.

Великий досвід по відновленню зниклих популяції тварин набуто у Західній Європі та Америці. Наприклад, зусиллями спеціалістів США та Канади був врятований майже зниклий з лица Землі американський журавель. У 1965 — 1980 рр. у Баварії було випущено в природу понад 250 пугачів, яких купували для цього у Чехо-Словаччині, Югославії та зоопарках Німеччини. У ряді місць птахи прижилися і почали розмножуватись. Нині відомо вже 17 випадків успішного гніздування. У багатьох країнах ведуться роботи по реакліматизації сапсана, бородача, дрохв та інших птахів.

Відомий учений Б. М. Вєпринцев запропонував використовувати для майбутнього відтворення зникаючих видів консервацію генома. Для цього статурі і соматичні клітини зберігаються у глибоко замороженому і зневодненому вигляді. При відповідному розвитку науки ці геноми можуть бути використані для відновлення вимерлих видів, наприклад шляхом генної інженерії.

Охорона земноводних і плазунів

Порівняно з іншими групами хребетних тварин плазуни і земноводні не користуються особливою любов'ю у населення. Почуття огиди, боязні або навіть панічного страху — найпоширеніші емоції стосовно цих живих істот. Таке ставлення до плазунів та земноводних значно ускладнює і без того дуже скрутне становище з їх охороною й збереженням. А тим часом земноводні та плазуни відіграють значну роль у функціонуванні багатьох екосистем (тобто вони необхідні для нормального життя природи) і мають неабияке практичне значення. Досить лише перелічити основні позитивні якості та “заслуги” цих тварин.